

MARCZALI FERENC

A Rákoczi Sámuel ballada

A Rákóczi Sámuel egyike azon kevés balladánknak, melynek balladai változatai nincsenek, viszont több, a 17. század második felében és a 18. század elején keletkezett szövegelméletét is ismerjük. A szövegelméleteket és a balladát először Thaly Kálmán közölte.¹

Mindegyik szöveg azt az eseményt beszéli el, melyben a váradi basa vendégségbe, ebédre hívja a hőst, de mikor az megérkezik elfogatja és börtönbe zárhatja.

A legrégebbi szövegben, mely a kolofon szerint 1667-ben íródott a hős közvetlenül megnevezi magát. ("Szép Rákóczi László vala az én nevem,") Ezt az éneket - dolgozatomban "A" változatnak nevezem - a Jankovich gyűjtemény tartotta fenn, melybe kétszer is lejegyezték.²

Ebből az "A" változathoz készült, a kolofon szerint 1712-ben az, a ballada szempontjából másik szövegelméletnek tekinthető ének, mely a történetet II. Rákóczi Ferencre vonatkoztatva adja elő. A hős itt közvetlenül nincs megnevezve, de az, hogy a török mellett a "lobonc" is szerepel ("Másfelől a lobonc kötözi testemet"), a váradi helyett az ujhelyi börtön említődik, és a hős Rákóczi Józsefet szólítja gyermekének, kétségtelenné teszik, hogy itt II. Rákóczi Ferencről van szó. Thaly ezt az éneket Pálóci Horváth Ádám gyűjteményéből közölte,³ de megtalálható egy másik kollokációban is, szintén P. Horváth Ádám kézírásával.⁴ Ezt dolgozatomban "B" változatnak nevezem.

A "B" változatnak egy hét strófás formáját tartalmazza Horváth Endre Daloskönyve, mely szintén 1813-ból való.⁵ Ezt - a továbbiakban "C" változatnak nevezem - eddig még nem közölték. A történet itt is II. Rákóczi Ferencre értődik, a kifejezések azonban sok helyen eltérnek a "B" változattól. Az eltérések arra utalnak, hogy a két éneket más-más forrásból, vagy szájhagyományból jegyezték le és igen kedvelt dallam volt a Dunántulon.⁶ Ezért jogosult önálló változatnak tekinteni. A Rákóczi Sámuel ballada, amit "D" változatnak nevezek, szintén P. Horváth Ádám gyűjtemé-

nyében maradt fenn.

Thaly véleménye szerint a változatokban található szüzsé Rákóczi László Nagyváradon bekövetkezett halálára (az énekben fogságbaesésére) vonatkozik. Ennek bizonyítéka az "A" változat, ahol Thaly figyelme elsősorban az évszámra összpontosult. Spangár András krónikájára⁷ és Rákóczi László lányának, Rákóczi Erzsébetnek egy levelére⁸ hivatkozva az eseményt 1662-re teszi és "Jankovich gyakran hibázó másolójának" tulajdonítja az évszám 1667-re rontását.⁹

A "B" változat szerzője valamilyen ujhelyi rab lehetett, akit II. Rákóczi Ferenc 1701-es bécsujhelyi fogsága ösztönözhetett a Rákóczi László ének átírására.

A "D" változat hőse is Rákóczi László, hiszen "Rákóczi László némely krónikás szerint főlnégyeltetett, ill. kerékbetörtetett", erre utalna a "kinok soksága" kifejezés.¹⁰ A Sámuel név tehát tévedés. Eddig Thaly véleménye.

A balladával Thaly után alaposabban még senki sem foglalkozott. Az egyes kiadások jegyzetei lényegében az ő véleményét ismétlik.¹¹

Eszerint már közvetlenül az 1664-es váradi rajtaütés után keletkezhetett Rákóczi Lászlóról egy történeti ének, a hőst megszóltató balladás sirató, amely aztán népszerűvé vált, elterjedt, és az általunk ismert 18-19. században lejegyzett változatok már újabb műköltői átdolgozás és a népballadához való közel kerülés jegeit mutatják. A Rákóczi Sámuel változatot pedig már egyértelműen balladának tekinthetjük.

A Thaly szöveggözlése óta megjelent történeti munkák, publikált korabeli levelek, naplók, feljegyzések, és nem utolsósorban Gyalóky összefoglaló jellegű Rákóczi László monográfiája¹² azonban kétségtelenné teszik, hogy rekonstruálva Rákóczi László halálának körülményeit a balladai szüzsé originálisan nem vonatkozhat Rákóczi Lászlóra.

Véleményem szerint módszertani következetlenségre, hiányosságra vall, hogy bár valós történeti eseményre vonatkoztatják az éneket, a történeti szemlélet kirekesztése miatt a szövegeket

csak önmagukban, a maguk jelenlegi rögzült állapotában vizsgálják, és nem abban a rendszerben értelmezik, amelyben keletkeztek, vagyis a történeti esemény, szöveghagyomány, folklorizálódás folyamatának rendszerében.

Elegendő bizonyítéknak tekintik, hogy a kolofon alapján legrégebbnek tartható szövegben Rákóczi László neve szerepel, aki azonosítható személy és kapcsolatba is hozható Nagyváraddal, illetve a váradi basával, és nem veszik figyelembe, hogy a valós történeti esemény, illetve annak különböző leírásai alapján a szüzsé fiktívnek minősül.

Mivel az 1664-es esetről két leírás forog közkezen, azt a - mint látni fogjuk - későbbi, tetszetősebb, de hitelesnek nem tekinthető elbeszélést veszik alapul, mely szerint a magyarok a rajtaütéskor csel alkalmaztak volna. Vásár idején a katonák álruhában lopódtak be a városba, itt elkeveredtek a vásárosok között, de valamilyen verekedés támadt, a törökök fölfedezték őket, mire kénytelenek voltak a várkaput nyíltan megostromolni, miközben többen, köztük Rákóczi László is, életüket veszítették.

Ez a magyarázat azonban azt sugallja, hogy a balladai szüzsé és az 1664-es váradi rajtaütés között a csel alkalmazása lenne az összekötő kapocs. Kritikailag nem ellenőrzik Thaly állításait és a szövegekből közvetlenül kínálkozó megoldást, nem próbálják meg rekonstruálni azt a folyamatot, amely a történeti eseményt megörökítő szöveghagyomány és a Rákóczi Sámuel ballada között végbement, vagyis a balladává válás útját. A kérdés tehát így foglалható össze:

1. Milyen a történeti tényeknek és a szüzsének egymáshoz való viszonya? Mivel a szüzsé minden változatban lényegében módosítás nélkül, egy nagyon egyedi, karakterisztikus történetet hordoz, amely azonban a szövegekben szereplő személyekhez originálisan nem köthető, meg kell keresni azt a történeti eseményt, illetve történeti személyt, akire az ének eredetileg vonatkozhatott.

2. Milyen az egyes szövegek egymáshoz való viszonya? Mivel az egyes szövegek stílusminőségei alapján a vitézi énekszerzés rab-bujdosó ének típusától a népballada felé való mozgás-

ra következtethetünk, a folyamatot, mint folklorizációt értelmezhetjük.

A kéziratos énekköltészet (ezen a szinten határozhatjuk meg az eredeti rabéneket) és a népköltészet lényegiségükben, irodalomszociológiai jellemzőikben közel állnak egymáshoz.¹³ A folklorizálódás során a rabének személyes sorsot kifejező lírai funkciói gyöngülnek, az ének ahistorikussá válik,¹⁴ a szájhagyományozódás újra és újra létrehozza, átstrukturálja a művet, motívumokat töröl, illetve máshonnan hozzákapcsol, a személyesebb, lényegtelenebb részek elfelejtődnek, de az esemény lényege, mint egyedítő balladai szüzsé, történes, a ballada vázaként mindvégig megmarad. Az esemény, a személyek és a nyomjelző elemek (helynevek, évszámok stb.) identifikálása tehát kulcsot adhat a Rákóczi László ének folklorizálódási folyamatának, a folyamat belső logikájának megértéséhez, és választ kaphatunk a Rákóczi Sámuel ballada keletkezésére is. Először végezzük el a jelenlegi álláspont kritikáját.

A Rákócziak katolikus ágának második és utolsó férfitagja Rákóczi László (1633-1664). Apja Rákóczi Pál, Sáros és Torna vármegye főispánja, I. Rákóczi György erdélyi fejedelem öccse. Rákóczi László életéről részletesen beszámol Gyalókay, és megpróbálja rekonstruálni halálának körülményeit is. Véleménye szerint 1660-ban, Nagyvárad török kézre kerülése után, Rákóczi László csak a kedvező alkalmat leste, hogy kísérletet tegyen Várad visszavételére, és ez 1664 tavaszán be is következett, midőn Kucsuk Mehemed váradi basa a várórség nagy részével a negyvezér táborába vonult.¹⁵

Krauss krónikájából¹⁶ kiderül Várad megtámadásának közvetlen előzménye is. 1664 márciusában a Barkóczy család portyázó csapatát Kucsuk basa meglepte, legyőzte, és a három Barkóczy testvér közül a középsőt, Barkóczy Zsigmondot fogságba ejtette" ... a többi Barkóczy ezt figyelembe véve Rákóczi László és Kopf generális (Cob ezredes) segítségével, bátor és válogatott legényekkel május 26-án hajnalban megérkeztek Várad alá..." Boldvai Márton, Székelyhid kapitánya, egy nappal a váradi rajtaütés után levélben számol be arról Apafinak, és ő is megemlíti

Barkóczy Zsigmondot. "...Ide a szent-imrei bíró izenete...(a magyarok) sok keresztény rabokat szabadítottak, ... Barkóczy Zsigmondot is elszabadították, az mint az paraszt ember beszillé..."¹⁷ Kállói Fényes István 1664-es Debreceni Verses Krónikája is Barkóczy Zsigmond kiszabadítására tett kísérlettel hozza összefüggésbe Várad megrohanását.¹⁸

"De az vitézekben Rákóczi Lászlóval felesen elhullának, Barkóczy Zsigmond, ki kiáltott sokat, de vissza nem nyerhették."

A Pálóci család naplójából is az derül ki - amit egyébként a többi forrás is állít - hogy Barkóczy Zsigmondot nem sikerült kiszabadítani. A napló Rákóczi Lászlóról nem tesz említést, csak a rab Barkóczy Zsigmond apjának, Barkóczy Lászlónak halálát írja le.¹⁹

"Anno eodem die 28 maji verték fel az magyarok és németek egynehány ezeren Várad városát, honnan sok török rabokat és asszonyokat kizohtak, és sok nyereségek is volt, az holott gróf Bárkóczy László uram oda maradt, lövés miatt esvén halála."

A szemtanúk és a korabeli források alapján a rajtaütés, melynek célja inkább rabszabadítás és zsákmányszerzés volt, mintsem Várad visszavétele, úgy történhetett, hogy a Barkóczyak, Rákóczi László és Pethő Zsigmond kihasználva a váradi basa és a várórség nagyrészének távollétét, hajnalban "...megrohanták a kaput, azonban erős török ellenállásba ütköztek, (a törökök) sok keresztényt megöltek, és elűztek. Rákóczi Lászlót, mikor az, az eljett zászlót föl akarta venni és arrább vinni, abban a pillanatban a hidon meglőtték, a testét bevitték a várba, a többi keresztény is sok kárt szenvedett, de sok mindent el is pusztítottak, és gazdag zsákmánnyal vonultak el."²⁰ Ezzel megegyező leírását adja az eseménynek Kállói Fényes István is.²¹

"Kedre virradóban, indulván szép lassan, Váradhoz eljutának, Kállai gyalogok, kik elsők és bátrak, kapukat bevágának, Mint az sebes essőt, magyarok az szerént, lövéseket szórának, De az vitézekben Rákóczy Lászlóval felesen elhullának, Barkóczy Zsigmond, ki kiáltott sokat, de vissza nem nyerhették, Ők is hamarjában, levén nagy haragban, Váradot felperselek, Sok szép nyereséggel, szép öltözetekkel lovakat megterhelték, Feles bulyat nyervén, sok magyar rabot is fogságbul kimenték."

Boldvai Márton is arról számol be Apafinak, hogy a hírek szerint Rákóczi Lászlót meglőtték.²²

Pethő Zsigmond Lobkovitz Vencelnek május 30-án irt levelében Rákóczi László halálának körülményeiről semmilyen részletet nem közöl, csak a levél végén utal arra, hogy a rajtaütés végrehajtásakor valamilyen hiba történt. "Ha az általam kiadott parancsot egyesek, úgy mint a többiek figyelembe vették volna, hinném, hogy nagyobb győzelmet hozhattunk volna, és nem hiányolnánk Rákóczi Lászlót az életből."²³

Hasonlóra utal Guzics János naplója is.²⁴

"...Rákóczi László fejét vesztette Váradnál a Barkóczy urak és a többi katona viszálykodása miatt."

Nem tudjuk mi lehetett az a hiba, az a viszálykodás, amit Pethő levele és Guzics naplója említ. Csak következtethetünk arra, hogy a katonák fosztogatni kezdtek és nem hajtották végre azokat a parancsokat, melyek a városból a várba bejutást célozták.²⁵ E fegyelmezetlenség köré épült az a már említett leírás, mely a szemtanukkal és az egykoru tudósításokkal szemben másképpen mondja el az eseményt. A parasztruhába öltözött katonákat itt is valamilyen fegyelmezetlenség miatt fedezik fel a törökök idő előtt. Van azonban olyan leírás is, mely ezt a fegyelmezetlenséget szándékosnak, a csel megbeszélrt részének tartja.²⁶ Az álruha, mint csel alkalmazása Kazy Ferencnél olvasható előszőr,²⁷ és valószínűleg tőle veszik át a későbbi történetírók.²⁸ Nem tudni pontosan, hogy milyen tényekből, forrásokból született ez a leírás. Ahogy több - a Rákóczi családhoz közel álló - tudósítás az esemény dátumát is pontatlanul jelöli meg,²⁹ ugyanugy elképzelhető, hogy az eseménynek ez a regényesebb előadása is valamilyen családi hagyományból, "családi legendakörből" származik. Az álruha, mint csel alkalmazása a korban egyébként is elterjedt. A törökök ugyanugy alkalmazták, pl. éppen Barkóczy Zsigmond elfogatásakor.³⁰

Igy rekonstruálva az eseményt látható, hogy a történeti tények, azok különböző előadásai és a szűzsé nem vonatkozhatnak egymásra, és Rákóczi László halálának körülményeiből nem magyarázható meg a szűzsé egyedi, karakterisztikus elemei. Csak utal-

va a nyilvánvaló meg nem felelésekre:

- Rákóczi László, nem esett fogságba, hanem meghalt,
- vendégségbe, ebédre hívásról nem lehet szó,
- a váradi basa akkor nem is volt Váradon,
- a szüzsé egyik fontos mozzanata, a szövetségesnek hitt török árulása, és a hős méltatlankodása saját hadának és a töröknek árulásán megmagyarázhatatlan, illetve nem indokolható az említett fegyelmetlenséggel, viszálykodással,
- nem vonatkozhatnak Rákóczi Lászlóra azok a sorok sem, amelyek feleségét, gyerekeit említik, Felesége még 1663-ban meghalt, két lánygyermeket hagyva maga után,³¹ és semmi sem bizonyítja azt, hogy az akkor 19 éves unokatestvérét, a későbbi I. Rákóczi Ferencet nevezné gyermekének, mint azt Thaly állítja.

Az sem meggyőző érv, hogy a kolofon erre az eseményre vonatkozhat, mert 1664-hez közel eső évet, 1667-et jelöl, és Jankovich másolója írta tévesen az évszámot. Az éneknek a Jankovich gyűjteménybe való második lejegyzése tartalmaz néhány eltérést,³² de a kolofonban ott is 1667-et találunk.

Véleményem szerint az "A" változat 9. versszakának Rákóczi László nevét tartalmazó sora nem tekinthető a balladai szüzsével originálisan összetartozó résznek, így az esemény azonosítását nem lehet erre alapozni. Először tehát meg kell keresni, hogy milyen, a nagyváradi török uralom idejére (1660-1692) eső történeti eseményre vonatkozhatnak a szövegek.

A szüzsének szinte minden részlete megegyezik Thököly Imre 1685-ben történt váradi elfogatásának körülményeivel, úgy, ahogy azt - ismét csak a szemtanúk és a korabeli leírások alapján - rekonstruálni lehet.³³

1681 után, amikor a soproni országgyűlés engedményeket tesz a megyei nemességnek Thököly egyre inkább a törökök támogatására szorul. 1682 őszén a Porta magyar királynak teszi meg. A törökök 1683-as bécsi veresége, a "Szent Liga" megalakulása, az európai külpolitikai helyzet megváltozása, és a sorozatos katonai kudarcok azonban a Portát már a bécsi udvarral való békekötésre ösztönzik. Bizalmatlanok Thökölyvel szemben, Ibrahim, budai basa

békeajánlatban Telfánlja károly, lotharingiai hercegnek, a császári csapatok fővezérének, hogy kész megbüntetni Thökölyt, a háboru felidézöjét.³⁴

Ibrahim 1665 szeptemberében levelet ír Aparinnak.³⁵

("Thököly) hol egy más szin és ürügy alatt folytat alattomoskodott és hazudozott, míg végre végképp hitélet vesztette, ugy most elfogatása végett levelt küldetet a váradi ejáletbe... hogy (a váradi basa) Isten segédelmével kerítse kézbe, hogy méltó büntetését élvezze..."

II. Rákóczi Ferenc a "Vallomások"-ban is hasonló összefüggésben említi mostohaapjának elfogatását.³⁶

"A német sereg Schultz generális... szorongatott bennünket. Töle üldözöttek majd pusztákon, majd mocsarakon folyongtunk által, de mitűn a sereg napról napra apadt és a várak elesetek, munkácsi várunkban kellett menedéket keresnünk... Thököly jönnek látta a nyamat otthagya, vagy tanács, vagy segítségkérés okáért Nagyváradra ... menni ... (a törökök) megszegvén az általmi okiratban neki fogadott hűségét, melyre maga a török császár is ünnepies szertartásuk szerint megesküdött... elfogatását elhatározták, és a váradi basára bízták, aki ezt, mitűn Thökölyt lakoma ürügye alatt a várba meghívta és a kapukat bezáratta, végre is hatotta. Serege és udvara szétszóródván meghódolt a németeknek..."

találunk:

- a törökök hűségzegését,
- a Thököly seregének szétszélését,
- Thököly lakomára hívását.

Ezeket a mozzanatokat erösítik meg az elfogatás körülményeinek részletesebb leírásai is.

Olosz Ferenc somlyói várkapitány október 18-án levelet ír Incedi Mihálynak, Apaty budai követének, melyben értesíti öt Thököly elfogatásáról.³⁷ Thökölyt ö nagyságát vendégségbe híván a passza hétön ebbére, valóban vendége ma is, mert maga házátul hajadon fölvei kísértette be az várban janicsárokkal, még akkor estve vas-

ban verette, még hogy bagyadozott, az vár hidján döfölték is, kezeit hátra kötözték, és még akkor éjtiszaka kísérekkel leindí-

tották hatod magával Jenő felé. Püspöliből hűt szerént dobjait javait kikerestette és bé vitette."

A jelenlévő Szirmai András (ekkor ő a mezei hadak kapitánya) kevésbé részletesen írja le az esetet:³⁸

"Die 15. oktobr. Az Fejedelemmel Váradra menvén a szolgáimat Püspökiben hattam volt... ottan Váradon megfogván a Fejedelmet az törökök csak gyalog kiszaladtam... a szolgálaink Püspökiben megrémül vén meg sem vártak bennünket, de elszaladván, sok protékánkat oda hagyták."

Szirmai följegyzése azért is érdekes, mert később, többek között rá hivatkozva terjedt el, hogy a váradi basa ebéd végeztével azt mondta volna Thökölynek: "hátra van még a fekete leves."³⁹ Csaknem minden későbbi történetíró beleszővi ezt a mondatot az eseménybe. Ilyet azonban Szirmai naplójában nem olvashatunk. A lakomára, ebédre hívás ténye lehetett az a pont, amelyből ez az anekdóta keletkezett.

Thököly elfogásáról sok külföldi leírás, röplap is született.⁴⁰ Mindegyikük kiemeli, hogy Thökölyt fejedelmi pompával fogadták, majd a szultán parancsát fölmutatva váratlanul elfogták.

"...ebéd után verték vasra, mégpedig a szultán parancsára..."⁴¹

"...a legkitünőbb tiszteletadással fogadták az összes ágyuk kilövésével, a hangos üstdobok katonai zenéjével... s amikor biztosan kezükben volt már... váratlanul megbilincseltek."⁴²

"...pompás étkekkel megvendégeltetett és elláttatott... az Ottomán Udvar felmutatott parancsára... megragadták, vasba és béklyóba verték."⁴³

"Ágyulövésekkel és kitüntető fejedelmi tiszteletadással fogadták és pompásan ellátták... megragadták, felmutatták a császári pátenst, ádáz dühvel béklyót tettek rá, láncokkal és kötelekkel megkötözték."⁴⁴

Ezekután vessük össze az esemény leírásait az ének változataival. Mindegyik változat a "Püspök városa" említésével kezdődik. A források alapján az a valószínű, hogy ez nem Nagyvárad, ahogy az eddigi jegyzetek állították, hanem a Váradtól néhány

kilóméterre fekvő Püspöki.⁴⁵

Az "A", "B", "C" változatok "Püspök városába midőn beszállottam, /Gyönyörű hadamnak trombitát fujtattam", kezdő sorainak a "had letáborozása" jelentése megegyzik a tudósításokkal, miszerint Thököly seregét és javait Püspökiben hagyja és csak kisebb kísérettel megy be Nagyváradra. Így érthetővé válik a Püspöki városába és a váradi kapuhoz való megérkezés külön, egymásutáni említése. "Egy hétezer főből álló haddal...Nagyvárad környékén állt meg, és a várba ment balsorsa elé sietve."⁴⁶ - írja az egyik német röplap. Ugyanigy érthetővé válik a vendégségbe hívás, mint csel, tettetés, megcsufolás, a hős tiltakozása, a kétszeres áruláson való panasz.

"Mi dolog vitézek, hogy engem kötöztök, /talán nem vétettem én soha tinéktök", "Csak az magam hada volt nékem eladóm, /Te is pogány török mért vagy elárulóm," "Mert eladott engem a legjobb vezérem". A legjobb (legfőbb) vezér árulása így a szultánra vonatkozhatik.

Az elfogatást ábrázoló képek, metszetek és az erről szóló leírások is összhangban vannak a változatok soraival. "Egyfelül a basa fogá jobbkezemet, /Másfelől a török kötözi testemet,"⁴⁷ Rákóczi Ferenc, Thököly mostohafia, ez magyarázza a "Rákóczi nemzetből származott" hangsúlyozását. "Rákóczi nemzetből származott gyermekem, /Szép Rákóczi Ferenc, kedves csemetéim." Thökölyt még aznap éjjel továbbviszik Jenő felé, majd Nádorfehérvárra. Elfogatásáról azonban korán kiderül, hogy politikai baklövés volt, az eddigi török barátok is elfordulnak és hadaikkal együtt hűséget esküdnek Bécsnek, és ebben Thököly minden ígérete ellenére meg is maradnak. Fogsága teljesen megfosztotta Thökölyt politikai jelentőségétől, komoly tényezővé nem vált többé soha.⁴⁸

Thököly is azt írja naplójába, hogy a török hamar megbánta elfogatását,⁴⁹ "...az szerdár nem császár hirivel hozatott el, és hogy maga is megbánta, s busul rajta..." "deklarálta aztán /a boszthatndzsi-pasa/, hogy ő a szerdár fejét az étszaka az hatalmas császárnak leküldette, és hogy nem másért holt meg, hanem az énrajtam követett cselekedeteiért... folyt mindenütt olyan

hir is, hogy még háromnak, vagy négynek esik el a feje az miatt, és hogy most már szabadulhatunk."

Szabadon azonban csak 1686 január 4-én engedik, ezért írhatja azt:

"...hogyan terminusról terminusra halasztják kibocsátásomat, és az, ki maga akarata szerint nem cselekedhetik, rab volna az."⁵⁰

Ez a fogság-szituáció megfelel a változatokban a fogságra vonatkozó, de egyébként nehezen értelmezhető soroknak: "Jaj, biz azt hirdetik, hogy szabadon járok, /Pedig dehogy járok, most is csak rab vagyok," ("B" vált.)

"Jaj, biz azt hirdetik, hogy szabadon járok, /De mi hasznom benne, mégis csak rab vagyok," ("C" vált.)

Az "A" változatban a "jaj, szabadon járok" ismétlése Thaly javító szándékának eredménye. A kézirat - valószínűleg romlott szövege csak ennyi:

"Jaj, biz azt hirdetik, hogy szabadon járok, /De bizony rab vagyok."

A változatokban három olyan motívumot találunk, amelyek Thököly elfogatására vonatkoztatva bizonytalanul értelmezhetők.

1. A "D" kivételével mindegyik változatban kölcsönös az ebédre hívás, tehát először a hős hívja meg a basát. Az "A" változat Thaly által közölt szövegében csak az szerepel, hogy a hős hívja meg a basát, az eredeti kézirat azonban itt is romlott és az ötödik sort Thaly javította ki. A kéziratban ez áll:

"Az váradi vendégségben híván," Basa és basát tehát egyaránt állhat itt. A történet rövidrezárásának, az események indoklásának, magyarázatának szándéka eredményezhette ezt a motívumot.

2. A "D" kivételével mindegyik változatban előfordul a fegyveres harc. Amellett, hogy a konkrét valóságmagra vonatkozás itt is elképzelhető,⁵¹ a fegyveres harc bekerülésénél valamilyen más énekkel való kontaminációra is gyanakodhatunk.

Hogy az ének eredeti hőse, Thököly hamar kiesik a szüzséből, ahhoz hozzájárulhatott, hogy Thökölyt a török alig három hónap múlva szabadon engedte, elfogatását megtorolták, újra tisztséghez jutott, tragédiája inkább csak a nagypolitika számára volt

érthető, és elsősorban olyan röplapok, gunyversek számára szolgáltatott anyagot, melyek a törökökkel szövetségesek ellen irányultak. Thököly népszerűsége jóval kisebb volt, mint II. Rákóczi Ferencé, ami pedig egyik feltétele annak, hogy az ének népszerűvé váljon és elterjedjen.

A "C" változat meglelte egy, a változatok számára közös énekelőzmény variálódását, a változatok időben egymásmellett élését és együttes ismeretét bizonyítja. Ahol a "C" változat szövege eltér a hozzá legközelebb álló "B" változattól, ott az "A" változat kifejezései térnek vissza. Az "A" változat kifejezéseit tartalmazzák a "C" változat következő sorai:

"Az váradi basát vendégségbe hívtam," /"ebédre hívtam" helyett/;
"Háromszáz legénnyel igen megcsufolván", /"tettetésével" helyett/;
"Rákoczi nemzetből legkisebbik urfi," /"nemzetből származott
gyermekem" helyett/;

Hasonlóra utalnak a toposz jellegű kifejezések keveredései is:
pl.

"A" vált. "Az én vigasságom tőlem eltávoza,"

"B" vált. "Azért fényes napom behomályosodott,"

"C" vált. "Vig kedvem szép napja meghomályosodott,"

Ugyanerre bizonyíték a szüzsé egyik elemének széténeklése is:

"A" vált.

"Háromszáz legénnyel igen megcsufolván,

A váradi kapun hogy menni akartam,"

"B" vált.

"De tettetésével igen megcsufola,

Hogy századmagammal a kapun bementem,"

"C" vált.

"Háromszáz legénnyel igen megcsufola,

A váradi kapun hogy bementem volna,"

"D" vált.

"Nem sokadmagammal, csak századmagammal"

A változatok során hol az egyik, hol a másik elem tűnik fel, együtt azonban sohasem, mert az eredeti - a basa háromszáz legé-

nye támadt száz katonámra, századmagamra - jelentésnek mindig csak az egyik részletét elevenítették fel.

3. Csak a "D" változatban találhatjuk meg a következő, többféleképpen is értelmezhető sorokat: "Megüték a dobot a piac közepén, / Megfújták a sipot a toronytetején." Ez vonatkozhat a külföldi leírások által említett fejedelmi fogadtatás katonai zenéjére, lehet jeladás is a kapuk kinyitására, vagy bezárására, és vonatkozhat arra a fegyveres harcra is, amiről a többi változat beszél. Hasonló soroknak más énekekben mindenesetre ilyen, harcra felhívó jelentésük van.⁵²

A Rákóczi Sámuel sorai torzult formában későbbi betyárballadában is előfordulnak: "Megverték a dobot a hegyek tetején, / A hegyek tetején, / Rámverték a vasat a börtön fenekén."⁵³ Itt a fogságbaesés frazeológiájához van kötve.

Az ének hősének, Thökölynek, sajátos helyzetére legjobban az "A" változat utal. Valószínűleg ez is áll legközelebb az eredeti énekhez. A "B" változat II. Rákóczi Ferencre adaptálása nem következetes, az adaptáció a szüzsét érintetlenül hagyja és csak a hőstre legnyilvánvalóbban utaló elemeket változtatja meg. Az adaptációt közvetlenül motiválhatta II. Rákóczi Ferenc 1701-es elfogatása is. "A király hadának én soha nem vétek! / Éőt Magyarországnban oltalmazom őket, / Az engem gyűlölő német seregeket."

II. Rákóczi Ferenc az elfogatása előtti időben még nem hajlandó szerepet vállalni semmilyen Bécs elleni megmozdulásban. Az figyelemre méltó, hogy ez a versszak a népszerűbb "C" változatból már hiányzik. Az ének elterjedéséhez nagymértékben hozzájárult, hogy a leverte szabadságharc után, a fejedelem sorsa foglalkoztatta az embereket, és mivel a Thökölyről szóló énekekben előfordul Rákóczi Ferenc neve, ez alkalmas keretet adhatott egy róla szóló ének számára. A korabeli versszerzők fejében éltek ilyen Thököly-Rákóczi analógiák. "Fogva viszik ki Kassáru! Szirmait, / És munkácsbul az ifju gróf Rákoczit, / Hogy ne kövessék atyjoknak nyomdokit."⁵⁴

A legredukáltabb formát a "D" változat mutatja. Az "A", "B", "C" változatok versszakainak legjellemzőbb soraiból áll ösz-

sze, lényegi kivonatát adva a történesnek. A Rákóczi Sámuel ballada már egy epikai előadásmód felé eltolódó formát mutat. Az egyes szám első személyű előadásmód felváltása egyes szám harmadik személyűre - a váltás a 12. sor után megfigyelhető -, a hős családtól való bucsujának, mint lirai elemnek a kiesése, amely a hős azonosítására, közvetett megnevezésére szolgálhat, egyre inkább szükségessé teszi a hős közvetlen megnevezését, a szűzsé névhez kötését. A karakterisztikus szűzsé mellett a hagyományozódás másik feltétele a megnevezett balladai hős, akihez az emlékezet az eseményt kötni tudja. Mivel a Rákóczi Sámuel ballada előzményeinek tekinthető rabénekváltozatokban a hős nem volt közvetlenül megnevezve, tehát valószínűleg Thököly sem, az eredeti énekben, de a bucsu részben állandóan a Rákócziak voltak emlegetve, kézenfekvőnek látszik, hogy a balladai hős a Rákóczi személynevet kapta, illetve a szűzsét a Rákócziakhoz kapcsolták. A családnév ismert, híres volta miatt a hős nevének torzulása, variálódása során csak a keresztnév változhatott meg. Így kerülhetett a szövegekbe László és Sámuel. Mivel Rákóczi László történetileg azonosítható személy, feltehető, hogy az énekbe való bekerülését valamilyen róla szóló szöveghagyomány is motiválta. És nem zárható ki a Thököly éneknek ezzel a szöveghagyománnyal való szorosabb kontaminációja sem (pl. a fegyveres harc motívum). A "Szép Rákóczi László vala az én revem" sor az "A" változatban utólagos betoldásnak minősíthető, mert a fent elmondottak miatt az eredeti énekben nem állhatott ilyen közvetlen megnevezés. Feltehető, hogy a "szép Rákóczi László" mellékneves formát a szövegváltozatok "szép Rákóczi Ferenc", "szép Rákóczi Józsi" formái inspirálták. Hasonló jellegű önmegnevezésekkel csak későbbi betyárballadákban találkozhatunk. "Engem hívnek Fábián Pistának", "Rózsa Sándor az én nevem".⁵² Az egyes változatok felépítésükben, a toposz jellegű egységekben (panasz, bucsu, fohász, kolofon), frazeológiájukban jól illeszkednek a hasonló jellegű rabénekek rendjébe.

A folklorizálódás során fokozatosan elmaradtak, redukálódtak ezek az elemek. Az "A", "B", "C" változatok kolofonjai felépítésükben, formájukban a kéziratok énekköltészet hasonló darabjait követik. A "B" változat még a kolofon részhez tartozó fohászt

is tartalmazza, mely feltűnő hasonlóságot mutat a "Bónis Ferenc keserve" zárásával.

B vált.

Uram már elvettem amit nékem adtál,
Szenvedem a sorsot amire jutattál,
Ne hagyj így sinylődni, jöjj el édes anyám,
Hozd el végső órám, add meg szép koronám.

Bónis Ferenc

Uram elvégeztem melyet biztál reám,
Igaz vallásomban, melyben szült anyám
Hiven megmaradtam. Jövel kedves atyám.
Lelkemet vedd hozzád, add meg szép koronám.

Ilyen, az énekrendhez való hasonulási szándék vezethette a Rákóczi Sámuel ballada zárását is, mely más balladák befejezésével mutat rokonságot. A megírás évét, hónapját, napját /hetét/, helyét tartalmazó kolofonrészben - mely, mondhatni kötelező eleme az ilyen típusú énekeknek - a kisasszony hava /augusztus/ állandó elemnek bizonyul. Amíg a legfontosabb jellemzők, a megírás éve és helye megváltoznak, a kisasszony hava mindenhol változatlanul szerepel. Ugyanazt a kisasszony havát tartalmazó kolofont használta fel tehát valamennyi változat, az évszám és helység megváltoztatásával alakítva át saját igényeinek megfelelően. Így a kisasszony havát tartalmazó kolofon az eredeti Thököly énekhez tartozhatott. De Thökölyt októberben fogják el, januárban engedik szabadon és így a kisasszony hónap rá semmiképpen sem vonatkozhat. Ha ehhez hozzászámítjuk, hogy az 1667-es évszámot nem tekinthetjük egyértelmű romlásnak, hisz két bejegyzésben is szerepel, valamint azt, hogy Thököly Váradon nem is raboskodott, hisz még aznap továbbvitték Jenő felé Nádorfehérvárra, úgy valószínű, hogy 1667-et, kisasszony hónapot és a váradi börtönt említő kolofont egy váradi rab énekéből változatlan formában hozzákapcsolták, illetve hozzákeveredett a Thököly énekhez, vagy mindjárt a megírásakor, vagy nem sokkal a megírás után. Az ének elterjedésekor már bizonyosan ott volt, hiszen a változatok ezt használják fel. Ha figyelembe is vesszük a hasonló

tipusu énekekben gyakran előforduló idő- és helymegnevezés tévesztést, az 1667, a kisasszony hava, és a váradi börtön, tehát a kolofon összes lokalizálásra alkalmas részének ilyen együttes rontása már nem valószínű. Mivel a szüzsét Thökölyhez kötöttük és a ballada szándékoltan nem historizál, ezért ez csak valamilyen más, régebbi ének kolofonja lehet. A Thököly énekhez hozzákapcsolását, hozzákeveredését az is indokolhatta, hogy megfelelő kolofonrész, mely, mint mondtuk, szinte kötelező elem, nagyon nehéz lett volna a Thököly-történetből kikerekíteni, éppen annak sajátos volta miatt.

Összefoglalva az eddigieket: Thököly 1685-ös váradi elfogatásáról keletkezett ének a történet egyedisége, érdekessége miatt népszerűvé vált, elterjedt és a folklorizálódás során az epika felé való eltolódás következtében - amely a hős közvetlen megnevezését is igényelve -, valamint a történeti esemény és a valódi történeti személy közötti kapcsolat elhomályosulása miatt, az általunk ismert énekváltozatokba hősként, az eredeti énekekben és a II. Rákóczi Ferencre adaptált költői változatokban is emlegetett Rákóczi név került. Ezt a folyamatot egy korábbi Rákóczi Lászlóról szóló énekkel és egy váradi rab énekével való érintkezés is erősíthette.

Hogy melyik lehetett ez a váradi rabének, azt pontosan nem tudhatjuk. Rákóczi László váradi halálának elbeszélésekor szinte minden forrás emlegette a márciusban fogságba esett Barkóczy Zsigmondot, akit végül is nem sikerült kiszabadítani. A Pálóci család már idézett naplója Barkóczy hosszas fogságáról beszél. "Anno 1664 die 23 martii Oros faluban esett az váradi törökök kezébe Szalay Barkoczy Zsigmond uram, néhai Barkoczy László u-ram önnagysága fia, ki ottan hosszas rabságban meg is holt, de az testi is ottmaradott."⁵⁶ Az eset közismertsége, elterjedtsége, a hosszas rabság, lehetségessé teszi, hogy egy Barkóczy Zsigmondról szóló rabének kolofonja az, amit a Thököly ének "A" változatából ismerünk. A Barkóczy rabénekekkel való érintkezés hatására a nevek hasonlósága (Barkóczy - Rákóczi, Barkóczy Zsigmond apját, aki Rákóczi Lászlóval együtt Váradnál halt meg, szintén Lászlónak hívták) és a közös eseménymag vonzhatta a Rákóczi László nevet, illetve felidézhetette a róla szóló éneket.

Az eddig még kiadatlan "C" változat szövege Horváth Endre Daloskönyvéből /1813/. (MTA Kézirattár).

Füspök városába, midőn beszállottam,
Gyönyörű hadamnak trombitát fujtattam,
A váradi basát vendégségre hittam,
Melyet keservesen nagyon megsirattam.

A váradi basa vendégségre hiva,
Háromszáz legénnyel igen megcsufola,
A váradi kapun hogy bementem volna,
Igen kezdé népem ölni, hányni kardra.

Mi dolog istenem, hogy vágják népemet?
Nem láthatom többé se szép seregemet,
Egyfelől a basa fogdozza kezemet,
Másfelől a lobonc megkötöz engemet.

Uri méltóságom szolgálatra jutott,
Én szép állapotom tőlem elmaradott,
Vig kedvem szép napja meghomályosodott,
Hajdani szerencsém tőlem félreállott.

Azt hirdetik ugyan, hogy szabadon járok,
De mi hasznom benne, mégis csak rab vagyok.
Mind a két szép piros orcámra hervadok,
Gyengén tartogatott testemben hervadok,

Rákoczi nemzetből legkisebbik urfi,
Édes kedves fiam, szép Rákoczi Józsi,
Istennek ajállak kedves cselédeim,
Megbocsássatok, már nem vagyok enyim,

Ezerhét száz után tizenkettődikben,
Kisasszony havának második hetében,
Irtam e verseket nagy keserűségben,
Ujhelyi tömlöcnek setét mélységében.

J e g y z e t e k :

- 1 Thaly K.: Régi magyar vitézi énekek és elegyes dalok. Bp. 1864. 1.k. 171-180. l. (A továbbiakban: Thaly K.:Vitézi énekek).
- 2 OSZK Quart. Hung. VIII. k. 173. sz. és Quart. Hung. 175.28. sz.
- 3 Páloci Horváth Ádám: Összegyűjtött énekek. Bp. 1953, Akadémiai K. 250., 251. l.
- 4 OSZK Oct. Hung. 446. sz. A kötet utolsó két összefüggő levele tartalmazza az éneket. A kétleveles töredék hihetőleg Horváthnak valamelyik leveléből kerülhetett Jankovichhoz. Szabolcsi B.: ItK. 1927. A két lejegyzés között néhány rim és szóalak eltérés mellett (pl. kapun - kapuján) a legjelentősebb, hogy a "Másfelül a lobonc kötözi testemet" sőr helyett itt ez áll: "Másfelül a pogány kötözi testemet". A lejegyzés tehát itt elvéti az adaptálást.
- 5 MATK Kézirattár. Az Erdélyi gyűjteménybe besorolva 206/181. Ismerteti Gálos R.: ItK, 1941. 382. l.
- 6 Gálos R.: ItK, 1941. 393. l.
- 7 Spangár András: Magyar Krónika tovább való terjesztése 1627-1732-ig. Kassa, 1734.
- 8 Közli Botka György: Győri történeti és régészeti füzetek. II/4. f.
- 9 Thaly K.: Vitézi énekek. I. k. 170. l.
- 10 Uo. 180. l.
- 11 Esze T. - Kiss J. - Klaniczay T.: A magyar költészet Bocskaitól Rákocziig. Bp. 1953. 124-126. l. - Barta J. - Klaniczay T.: Szöveggyűjtemény a régi magyar irodalomból. 2. Barokk. Bp. 1966, Tankönyvkiadó. - Kriza J. - Ortutay Gy.: Magyar népballadák. Bp. 1968. 557. l. - Vargyas L.: A magyar népballada és Európa. Bp. 1976. 2. k. 345-347. l.
- 12 Gyalóky J.: Hadtörténeti Közlemények. 1913. 435-447. l.
- 13 Stoll B.: Közösségi költészet - közköltészet. ItK, 1958. 170. l.

- 14 Marót K.: Mi a népköltészet. Etnographia, 1947. 162. 1.
- 15 Gyalókey J. i.m. 439-440. 1.
- 16 Krauss Gy.: Siebenbürgische Chronik. Bécs, 1864. 2. k. 391-392. 1.
- 17 Török-magyarkori Államokmánytár. Bp. 1870. 7. k. 118-121. 1.
- 18 Történelmi Tár, 1894. 539. 1.
- 19 Monumenta Hungaricae Historica. Bp. 1881. 220. 1.
- 20 Krauss Gy. i.m. 392. 1.
- 21 Történelmi Tár, 1894. 541. 1.
- 22 "...ide kegyelmes uram egynehány felől hozták, hogy Rákóczi László ott maradtott Váradon, meglütték, de nem igen adhatam hitelt neki." Török-magyarkori Államokmánytár, 7. k. 121. 1.
- 23 Történelmi Tár, 1900. 573. 1.
- 24 Uo. 1889. 445. 1.
- 25 Gyalókey J. i.m. 446. 1.
- 26 Scholtz B.: Nagyvárad várának története. Bp. 1907. 179. 1.
- 27 Kazy F.: Historia regni Hungariae I-III. Nagyszombat, 1737-1749. Hivatkozik a 3. kötetre Szirmay Antal: Szatmár vármegye. Bp. 1803. 167. 1.
- 28 A másik legkorábbi ezzel megegyező leírás Lefkóczy Király Lászlótól származik, aki 1817-ben megírja Nagyvárad történetének rövid, kronológikus kivonatát. Közli Lakos L.: Nagyvárad multja és jelenéből. Bp. 1904. 19. 1. Hasonlóan ismeretik később az eseményt: Bunyitay V.: Nagyvárad a török foglalás korában. Bp. 1892. 40-44. 1.; Tóth-Szabó P.: Nagyvárad az erdélyi fejedelmek korában. Nagyvárad prem. főgimn. ért. 1904. 99-100.; Acsády I.: Magyarország története I. Lipót korában. Bp. 1898. 193-196.
- 29 Rákóczi Erzsébet, aki apja halálakor mindössze kilenc éves, harmincnégy évvel az esemény utáni levelében 1662-ről beszél. Timon Sámuel jezsuita történetíró az Erdődy családról

beszámolva megemlíti Rákóczi Lászlót, mint Erdődy György feleségének, Rákóczi Erzsébetnek apját: "Erdődy Györgynek két felesége volt, az első Rákóczi Erzsébet, aki a törökök által, Várad kapujában 1662-ben levágott Rákóczi László leánya..." Timon S.: *Epitome chronologica*. Kassa, 1736. 291. l.

- 30 Erről így számol be a már idézett Kállói Fényes István: "Mint azért a nyulat, Barkoczi urfiat Oroson csak meglepik, / Mint magyar katonák, hitetlen pribékek, az házat körül veszik, / Ki hogy nem vigyázott, strázsát nem állított, pogány kezében esik / És lóhalálában, véletlen fogóságban, Váraddá bevitetik." *Történelmi Tár*, 1894.
- 31 Gyalóky: i.m. 437. l.
- 32 Néhány rim és szóalak eltérés mellett (pl. gyermekeim - cselédim) a legjelentősebb a "Mert eladott engem a legjobb vezérem" - "legfőbb vezérem" változás.
- 33 A legrészletesebb Thököly monográfia: Angyal D.: *Késmárki Thököly Imre*. 1-2. Bp. 1888.
- 34 *Kriegsarchiv*, 1885. 236. l. Hivatkozik rá: *Századok*, 1869.
- 35 *Török-magyarokori Államokmánytár*. Bp. 1870. 7. k. 96. l.
- 36 *Fejezetek a Vallomásokból*. Bukarest, 1977, *Kriterion*. 36-38. l.
- 37 *Török-magyarokori Államokmánytár*. Bp. 1870. 7. k. 103. l.
- 38 *Adalékok Zemplén vármegye történetéhez*. 1896. 256. l.
- 39 Szirmai Antal: *Notica Comitatus Zempliniens*.
"Ez az esemény egész Felsőmagyarországot és magának Thökölynek a hiveit is, Lipót császár oldalára térítette. A törökök váradi lakomáján tartózkodva, miután leszedték az asztalokat (ahogy a jelenlévő Szirmai András följegyezte)... a janicsárok agája ezt mondta: dum potus a fabis Arabicis coctus adferetur."
- 40 Ezeket ismerteti Köpeczi B.: "Magyarország a kereszténység ellensége". Bp. 1976, *Akadémiai K.*

- 41 La Perfidia ingannata de se stessa... Köpeczi i.m. 243. l.
- 42 Distinta Relazione della Resa die Cassovia... Köpeczi i.m.285.
- 43 Die bestrafte Untreu... Köpeczi i.m. 362. l.
- 44 Warhaffte Vorstellung der erbärmlichen Tragödie... Köpeczi i.m. 365. l.
- 45 Nagyvárad valóban püspöki székhely volt, de 1556 után Váradon minden katolikus tisztség megszűnt. A király ezután is nevezett ki váradi püspököt, de ezek távol éltek és Nagyváradon a protestantizmus uralkodott. Báthori Gábor fejedelemsége idején ismét tért nyert a katolikus hit, 1618-ban azonban lebontják a püspöki székesegyházat és a helyébe építkezni kezdenek.
- 46 Die bestrafte Untreu... Köpeczi i.m. 362. l.
- 47 Ezek a metszetek megtalálhatók Angyal Dávid monográfiájában és Köpeczi fent említett könyvében is.
- 48 Acsády I.: Magyarország története I. Lipót korában. Bp. 1898. 438.p.
- 49 Thaly K.: Késmárki Thököly Imre levelezései és egyéb feljegyzései. Bp. 1873. 2. k. 275-276. l.
- 50 Uo. 261. l.
- 51 Erre utalhat Szirmai András menekülése: "...csak gyalog kiszaladtam, de aztán a lovamat is kihozta a lovászom..."
- 52 "Vitézek is tigrismódon úgy harcoljanak, Rézdobokat, trombitákat megfujassanak," MKBR 37. sz. Gondolkodjál szegény magyar.
- 53 Kriza J. - Ortutay Gy.: Magyar népballadák. Bp. 1968. 217. sz. "Vasba vagyok..."
- 54 MKBR 79. sz. "Emlékezem szegény Magyarországrul..."
- 55 Kriza J. - Ortutay Gy.: Magyar népballadák. Bp. 1968. 190., 192. sz.

- 56 Monumenta Hungariae Historica. Bp. 1881. 220. 1.
- 57 Thaly K.: Adalékok a Thököly- és Rákoczi kor irodalomtörténetéhez. Bp. 1872. 2. k. 46-59. 1.
- 58 Thaly K. uó.
- 59 Bóta L.: A népballada elméletéhez. ItK, 1971. 469.